

BESE LÁSZLÓ PHD.

besel@uj.s.sk

adjunktus (Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Történelem Tanszék)

Az egyházak megjelenítése a csehszlovákiai magyar általános iskolai történelemtankönyvekben (1948–1989)¹

The representation of churches in Hungarian primary school history
textbooks in Czechoslovakia (1948–1989)

ABSTRACT

In the decades of socialism, history teaching, including history textbooks, was strongly at the service of political propaganda. This was no different in Czechoslovakia, where the Hungarian-language schools could only use the mirror translations of the centrally approved Czechoslovak textbooks. Under the influence of party-state propaganda, a particular form of narrative emerged, which operated essentially with enemy images. One of the typical images of the enemy of the party-state in the mainstream was the church itself, and so the church institution became one of the central (negative) characters in history textbooks. From antiquity onwards, textbook writers in the period under study emphasised what they saw as the church's harmful activities in society, which were primarily aimed at legitimising the activities of oppressive and exploitative social groups. The aim of this paper is to show the characteristics of this textbook representation and how it changed in the decades of socialism as a result of various current political events.

KEYWORDS

history textbooks; enemy images; presentation of church

¹ A tanulmány a VEGA 1/0083/20 számú, A Református Keresztyén Egyház Szlovákiában a szocializmus éveiben (1948–1989) című kutatási projekt egyik eredménye.

DOI 10.14232/belv.2023.2.4
<https://doi.org/10.14232/belv.2023.2.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Bese László (2023): Az egyházak megjelenítése a csehszlovákiai magyar általános iskolai történelemtankönyvekben (1948–1989). *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 2. 49–59. pp

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Csehszlovákiában az 1948 februári kommunista hatalomátvétel kettős hatással bírt az ország magyar oktatásügyére nézve: lassan, de fokozatosan újraindultak a magyar tanítási nyelvű osztályok, majd iskolák, egyszersmind az oktatás tartalmi részére döntő jellegű ideológiai befolyást gyakorolt az államhatalom. Az iskola a politikai propaganda egyik felületévé vált, ehhez mérten erős centralizáció jellemezte, úgy a bemeneti, mind a kimeneti oldalon. A pártállam a tanterveken keresztül szabályozta – pontosabban előírta – a tananyagot, ehhez pedig saját kiadású tankönyvekkel teremtette meg az előírt pedagógiai eszköztárat.

Az ideológiai ráhatás különösen érzékenyen érintette a humán tudományokat, azon belül is az iskolai történelem tantárgyat. Az uralkodó politikai irányzat révén a történelem értelmezésében is a marxista-leninista tanok érvényesültek. Szükséges azonban belátnunk, hogy ezek a szempontok nem öncélúak voltak: minduntalan saját koruk társadalmi-politikai problémáira, törésvonalaira reflektáltak. A történelem tantárgy célja tulajdonképpen egy a múltban gyökerező, a jelen politikáját igazoló legitimitáció felmutatása volt, elsősorban a felnövekvő generációk, tehát a jövő társadalmá felé.

A marxista-leninista történelemszemlélet sajátossága, hogy a történelmet az osztályharc történeteként prezentálta, amiben a kizsákmányoló elitek állnak szemben a munkásosztály korabeli formáival. Lényeges szempont volt tehát a két ellenpólus szembenállása, melyet szinte minden korban és civilizációban fellelhetőnek találtak. A vizsgált kor történelemtankönyveire jellemző volt ezért egyfajta érzelmi elköteleződés a „jó ügy” (munkásság) oldalán, szemben a „gonosz” ellenpólussal, mely mindvégig az egyszerű emberek ellenségeként létezett. Az „ellenség” ábrázolása, elbeszélése során igen gazdag és részletes ellenségképek születtek, melyek jelen tanulmányunknak is gazdag apropót biztosítottak.²

² JIREČEK 2014.

De miért is voltak szükségesek ezek az ellenségek? Számos korábbi kutatás foglalkozott már ezzel a kérdéssel; összegezve annyi biztosan megállapítható, hogy az új politikai rendszerek egyrészt legitimációs deficitjüket szerették volna fedezni velük, másrészt a leggyorsabban, leghatékonyabban átadható politikai program a negatív program volt, vagyis a korábbi célok és értékrendek tagadása.³ A kommunista propaganda Csehszlovákiában (de másutt is) alapvetően négy nagy ellenséggel manipulált: a burzsoákkal, a kulákokkal, az imperialistákkal és az egyházzal.⁴ Az egyház különösen újtában állt az 1948 után megszerveződő hatalomnak: mind társadalmi pozícióira, mind vagyonára igényt tartott. Az egyház társadalmi szerepének leépítését és vagyonának elkobzását valamilyen módon igazolni kellett,⁵ ehhez pedig a propaganda a történelemben keresett megfelelő eszközöket.

Jelen tanulmány az 1948 és 1989 között kiadott magyar nyelvű, csehszlovákiai általános iskolai tankönyveket vizsgálta, elsősorban a kvalitatív tartalomelemzés módszerével. A korszakot belső jellemzői alapján három részre osztottuk: a sztálinista 50-es évekre, az 1968-ig tartó időszakra, illetve az 1968 után következő ún. normalizáció időszakára.

AZ 1950-ES ÉVEK

A pártállami propaganda egyik legmarkánsabb ellenségképe már a kezdetektől az egyház volt, s ennek történelmi ábrázolásával – az egyházak hosszú története miatt – a tankönyvszerzőknek kevesebb gondja akadt, mint például a burzsoáziával. Az egyházzal kapcsolatos narratívát alapvetően két fő elem alkotta, melyik szorosan kapcsolódtak egymáshoz: az egyháztagok erkölcsi hiteltelenségének hangsúlyozása jól megalapozott annak a funkciónak, mely szerint az egyház az uralkodó elitnek legitimációjáért felelős intézmény. A marxista történelemszemlélet szerint már az ókor kezdetén *„a varázslókból fejlődött ki a papok külön csoportja, akik az uralkodó osztály, a rabszolgatartók erős támaszaivá váltak. Varázslataikat és a nép tudatlanságát az emberek megfélemlítésére és saját gazdagodásukra használták fel, amelyet áldozati ajándékok formájában gyűjtöttek. A vallás segített az uralkodó osztálynak kizsákmányolni és féken tartani a szegényeket és a rabszolgákat.”*⁶

A keresztény egyház létrejöttével kapcsolatban sokkal szofisztikáltabban fogalmazott egy másik, 1954-ben megjelent tankönyv, ahol bár szintén a kizsákmányoló társadalom fő támaszáként jellemezték, ugyanakkor ezt nem saját bűneiként, hanem amolyan történelmi szükségszerűségként értelmezték.⁷ Az említett tankönyv tárgyilagosan bemutatta, hogy a kereszténység az 1. században az elnyomottak mozgalmaként jött létre, akiktől megvonták a művelődés lehetőségeit is – mivel a Római Birodalom bukását életük során nem várhatták, a megváltást szükségszerűen helyezték át a másvilágba. A tankönyv nem tagadta, hogy ekkoriban *„...a keresztények az isten fiába vetett hitük miatt ellenkezésbe kerültek a római császárok tiszteletével,*

³ BESE 2022.

⁴ NEČASOVÁ 2020.

⁵ PÓK 2009. 50.

⁶ STOJKA 1954. 22.

⁷ POLIŠENSKÝ 1954. 78.

*akit isten fiaként kellett tisztelni. Ezért a keresztényeket időről - időre- üldözték.*⁸ Az egyházszervezet kialakulásával azonban annak vezetői hátat fordítottak az eredeti narratívának, a birodalom bukásában pedig az anarchia és a világ végének eljövételét lát(hat)ták. A császári hatalom – mely végső soron Isten akaratóból létezhetett csupán – új támaszt nyert a keresztény egyház révén, mely engedelmességre és alázatosságra intette híveit: *„az élet értelmét a földi életéről a túlvilági életre helyezte át, hogy a szenvedést és minden nyomorúságot az elkövetett bűnért járó megérdemelt büntetésnek magyarázta és arra biztatott, hogy ezt türelmesen és alázatosan viseljék el, eltérítette a néptömegeket az életfeltételek megjavításáért vívott harctól.*⁹ A tankönyv értelmezésében az egykor elnyomottak, katakombákban bujdosók hite így lett a városiak vallása, szemben a vidékiek (pagani) maradi pogányságával. A tankönyvszerzők az egyház elnyomást legitimáló szerepét a kora középkorban is kihangsúlyozták, mondván *„...az egyház a császár [Nagy Károly] hatalmát azzal a tanítással szilárdította meg, hogy a császár ellen lázadni és neki az engedelmességet megtagadni nemcsak árulás, hanem isten által büntetett bűn is.*¹⁰

A hatalom legitimálásán túl döntő mértékben a kereszténységet tették felelőssé Európa kora középkori szellemi hanyatlásáért. Az egyház szerintük vallási fanatizmusból égette el az ókori civilizáció eredményeit, miközben kolostoraikban saját évkönyveiket másolgatták, mely *„... írások tele voltak a „csodák” maradi, babonás történetével.*¹¹ A papság szerintük a latin nyelv kizárólagosságának erőltetésével *„...nemcsak tudatlanságban tartotta az embereket, hanem az egyes nemzetek műveltségének fejlődését is megakadályozta.*¹² Az érett középkort tárgyaló tananyagra jellemző, hogy a tankönyvszerzők nagy jelentőséget szenteltek a feudális elit és az egyházszervezet összefonódásának, ezzel is kiemelve, hogy a kereszténység milyen messze került eredeti küldetésétől. Ugyanezt az ellentétet hivatott kihangsúlyozni Jézus és a korabeli egyházfők szembeállításával, hiszen a *„leg hatalmasabb és leggazdagabb hűbérúr maga a pápa volt.*¹³ A tankönyv egyoldalúságára, ezzel együtt ellenséggé váló tevékenységére jól illik, hogy példának okáért az egyházi inkvizíció kegyetlenségét hosszan taglalta, sőt szemére róttá, hogy *„...a nép között régóta élő babonákat jól ki tudta használni, mint megfélemlítő eszközt,*¹⁴ ugyanakkor a szerzetesi-kolostori kultúra társadalom számára hasznos eredményeiről egy szót sem szólt. Hasonlóan beszédes, hogy a nagy földrajzi felfedezések, majd a kolonizáció kezdetének korában szintén az egyház bűnössége merült fel, mondván *„a négekkel való erkölcstelen kereskedésből gazdagodott meg a spanyol „legkatolikusabb” király s véle együtt más „keresztény” uralkodók és kereskedők.*¹⁵

Részben a nemzeti ellenségekhez, illetve a nemzet narratívákhoz tartozik, de fontos részlet, hogy miközben az összes európai régió fejlődésében akadályozó tényezőként ábrázolták az egyházakat, az orosz történelem kapcsán ez az elem teljességgel hiányzott: sem a döntéshozatalban, sem a hatalom gyakorlásában nem tulajdonítottak neki szerepet – mintegy elhallgatták

⁸ POLIŠENSKÝ 1954. 78.

⁹ POLIŠENSKÝ 1954. 93.

¹⁰ POLIŠENSKÝ 1954. 110.

¹¹ POLIŠENSKÝ 1954. 131.

¹² POLIŠENSKÝ 1954. 131.

¹³ POLIŠENSKÝ 1954. 157.

¹⁴ POLIŠENSKÝ 1954. 158.

¹⁵ POLIŠENSKÝ 1954. 235.

a létezését is. Míg a tankönyvek a kora középkori lázadásokat, parasztfelkeléseket gyakorlatilag minden alkalommal összekötötték az egyházi elnyomással, ezzel szemben „...az orosz vidék nagy parasztháborúinak országos népmozgalom jellege volt, melyek a „földbirtokosok és az állam kettős elnyomása” ellen irányultak.”¹⁶

De térjünk vissza Európa nyugati felébe! Bár a tankönyvi szövegek a középkor és kora újkor kapcsán hosszan értekeztek a feudális elit, majd az újonnan megszülető burzsoázia elnyomó, kizsákmányoló természetéről, sohasem felejtették el megnevezni az elnyomás mögötti legfontosabb szereplőt, az egyházat: „A vidéki nép és a városi szegénység volt Németország lakosságának legnyugtalanabb eleme. Ellenállásukat az egyház kizsákmányolásával szemben egyes lovagok és a polgárság egy részének részvétele is erősítette. Ez a közös ellenállás az egyház, mint fő kizsákmányoló és a kizsákmányolók védelmezője ellen, 1517-ben Luther Márton lépésekor tört ki.”¹⁷ Láthatjuk, hogy a reformáció fogalmának ilyen fajta bevezetése azt nyomban kiemeli a vallástörténeti dimenzióból, egyértelműen és kizárólagosan a társadalomfejlődés, az ún. osztályharc részének tekintve azt. Luther tevékenysége kapcsán azonban óva intették az olvasót a túlzott szimpátiától, olykor meglepően nagy teret szánva Luther „népellenes” állásfoglalásainak, melyekkel állítólag az őt támogató feudális urak érdekeit szolgálta. Hasonló módon értelmezték Kálvin János tevékenységét, azzal a különbséggel, hogy „egyházi reformját nem a feudálisokhoz alkalmazta, mint azt Luther tette, hanem az egyre növekvő nyugati burzsoáziához.”¹⁸ A tankönyvszerzők a kálvinizmus bemutatása során szinte teljesen elhanyagolták a vallási összefüggéseket, azokat teljesen lényegtelennek ítélve. A fő mozgatórugónak, mint láthattuk, a burzsoa érdekek kiszolgálását tartották, eredményeként pedig egy olyan etika kialakulását, mely a tőkés elit érdekeit szolgálta. A tankönyvszerzők szerint „a kálvinisták a fizetett munkaerő kizsákmányolását a meggazdagodás természetes módjának és istennek tetsző cselekedetnek tartották,”¹⁹ miközben minden más ideológiával szemben pont olyan türelmetlenek voltak, mint a katolikusok (lásd Szervét Mihály kivégzését).

A 20. századi történelem, ill. a kommunista propaganda egyházellenességének fényében lényeges elemzési szempontnak tűnik, hogy a vizsgált tankönyvek miként viszonyultak a nem keresztény vallások kialakulásához. Az 1954-ben megjelent kilencedikes tankönyv ebben a témában logikailag konzisztensnek tűnik: a kereszténységhez hasonlóan a társadalmi fejlődés szükségszerűségeivel indokolta az iszlám vallás kialakulását. Mohamed tevékenységét és a vallás terjedésének korai történetét tárgyilagosan taglalta, egyben kiemelte a vallás korabeli népszerűségének praktikus okait. Konklúziója azonban a késő ókori – kora középkori kereszténységhez hasonlóan negatív volt: „Az egykorú keresztény államokhoz hasonlóan az iszlám, az új vallás is megerősítette az uralkodói hatalmat és ideológiai eszköze lett a politikai egyesítésnek és az államszervezet megerősítésének. Az iszlám az egyszerű népek előírta a nemesség és annak hatalma iránti engedelmisséget.”²⁰

¹⁶ POLIŠENSKÝ 1954. 292.

¹⁷ POLIŠENSKÝ 1954. 246.

¹⁸ POLIŠENSKÝ 1954. 253.

¹⁹ POLIŠENSKÝ 1954. 253.

²⁰ POLIŠENSKÝ 1954. 103.

AZ 1960-AS ÉVEK

Az 1960-as évek ellenségképeiben az 1950-es évekkel a legnagyobb kontinuitást az egyházak és vallások reprezentációjában fedezhetjük fel. Az ókor értelmezése tulajdonképpen változatlan maradt, így elsősorban a középkor és kora újkor tananyagait érdemes szemügyre vennünk. A szerzők itt már a kezdetektől össze tudták kötni saját népük történetét az egyház tevékenységével, hisz értelmezésük szerint már a 8. századi frank papok azt hirdették a szláv népnek, hogy „*az urak az isten akaratából uralkodnak, és minden engedetlenség bűn, és az isten a bűnösöket megbünteti.*”²¹ Az egyház ilyesfajta, egyszerű néppel szembeni árulása viszont itt úgymond kiszélesedett, nem csak a társadalom elnyomó rétegeit szolgálta ki, hanem külső érdekeknek is megágyazott: „*a Keletfrank Birodalomból hazánkba is jöttek papok, akik a kereszténység terjesztésének leple alatt előkészítették a talajt a további frank hadjáratokhoz.*”²² Mint láthatjuk, az egyház, mint ellenség itt már összefüggésbe került a nép (állam) szuverenitásával, illetve az arra törő birodalmi igényekkel.

A középkori egyházi életet a tankönyvi szövegek meglehetősen egysíkúan ábrázolták. Az ábrázolás fő motívumai között említhető a kizsákmányoló társadalmi rétegek egyház általi erkölcsi legitimációja, illetve ezzel kéz a kézben járva a fennálló renddel szembeni lázadások elítélése. A tankönyv értelmezésében az egyház az „*evilági*” büntetések körét temporálisan kiszélesítette, ugyanis „*a papok azt hirdették, hogy [...] aki az ura ellen vétkezik, bünt követ el, amit isten megbüntet az életben és a halál után is.*”²³ Az efféle indoklások talán nem tűntek kellően félelmetesnek a tankönyvet olvasó diák számára, ezért a szerzők rávilágítottak arra is, hogy mindez úgy volt lehetséges, hogy az egyház tagjai „*a jobbágyokat és a szegénységet szándékosan tudatlanságban tartották, hogy könnyebb legyen az elnyomásuk.*”²⁴

A középkori egyház bűneinek felsorolása azonban ezzel még nem ért véget. Az egyház működésének úgyszintén fontos mozgatórugójaként az egyházi vezetők kapzsiságát is kiemelték, mely kapzsiság nem ismert erkölcsi korlátokat: „*a papok jól értették, hogyan kell rábeszélni a haldoklókat, hogy vagyonukat akár részben, vagy egészben hagyják az egyházra.*”²⁵ A világi vagyonra vágyakozás csak az érem egyik oldala, a másik pedig a lustaság: „*...a jobbágyok elnyomásában nemcsak a papok, hanem a szerzetesek is segítettek. [...] A szerzetesek általában nem dolgoztak. Közülük csak néhányan foglalkoztak könyvek másolásával vagy művészettel.*”²⁶ Ahogy a korábbiakban, úgy a '60-as években is jellemző maradt, hogy a szerzetesi mozgalmat teljesen egyoldalúan, pusztán a negatívumokra összpontosítva mutatták be. Ez esetben is megtörtént ugyanakkor a lokalizáció. Nyugat-európai példák helyett sokkal átélhetőbb történet, hogy „*Nitrán és a Váh mentén a kolostorok birtokában terjedelmes uradalmak voltak és úgy zsákmányolták ki a jobbágyokat, mint a világi urak.*”²⁷ A szerzetesek ilyen dehonosztáló jellemzése és a helyi összefüggések említése nem lehetett véletlen, se céltalan: a hírhedt K- és R-akciók barbárságait próbálhatta legitimálni.²⁸

²¹ Sosík 1962. 23.

²² Sosík 1962. 24.

²³ Sosík 1962. 37.

²⁴ Sosík 1962. 89.

²⁵ Sosík 1962. 38.

²⁶ Sosík 1962. 39.

²⁷ Sosík 1962. 39.

²⁸ BENCZE 2016. 148.

Kitől várhattak hát oltalmat a (világi) alattvalók, ha nem magától az uralkodótól? A tankönyvek szerint az uralkodók azonban nem a nép érdekeit követték, sokkal inkább hálások voltak az egyháznak azok szolgálataiért. Így történhetett, hogy „*az egyház IV. Károlytól engedélyt kapott, hogy kegyetlenül büntesse mindazokat, akik hatalmának ellenszegülnek. Aki bírálni merte az egyházi romlottságot, „eretnek”-nek nyilvánították és vagyonát az egyház elvette. Ezáltal az egyház mindjobban gazdagodott.*”²⁹

Az 1960-as évek tankönyveiben az egyházzal kapcsolatos történelmi témák közül a legnépszerűbbé a Husz János nevével fémjelzett huszita mozgalom vált. Husz tanait – ahogy az 1950-es években a többi reformátorét is – a vallási kontextusból kiragadva, elsősorban szociális és társadalmi vonalon értelmezték. A korábban felépített narratívába jól passzolóan Husz „*bátran elítélte a gazdagokat és az egyházi hivatalok kufárkodását a bűnbocsátó levelek árusításával. Prédikációiban kifejezte a szegények vágyát, kívánságát.*”³⁰ Huszt idézve meg is kapjuk az egyetlen lehetséges megoldást: „*El kell venni az egyházi vagyont, amely megrontja az egyházat. A kutya addig rágja a csontot, amíg el nem veszed tőle.*”³¹ Az egyházi vagyon államosítása (tkp. elkobzása) a '48 februári hatalomátvételt követő Csehszlovákiában is lezajlott, a szerzők ezért (is) fontosnak tartották leszögezni, hogy „*Husz művei nem veszítették el a jelentőségüket a mai társadalomban sem.*”³²

Husz János „*fellépéseinek nagy sikere volt, követőinek száma párhuzamosan növekedett urak és az egyház elleni gyűlöletével.*”³³ Husz alakjában egy korai kommunista forradalmár alakja tűnik fel előttünk, aki ellentmondást nem tűrően kiélezi a mélyben húzódó, eltemetett konfliktust: „*Husz bátran lépett fel a nyilvánosság előtt az egyház ellen és megmutatta a helyes utat a társadalmi viszonyok megjavításához. Ahol nincs harc, nincs győzelem.*”³⁴ S ha már kommunista forradalom, akkor elmondhatjuk, hogy Husz mozgalmának eredményeit is világforradalmi mércével mérték: „*az emberiség történelmében legelőször Táborban valósították meg – habár csak rövid időre – az osztály nélküli társadalmat.*”³⁵

Husz tehát – bár szintén vallásos történelmi szereplő volt – nem ellenségkép, de alakja járulékosan magával hordozza saját ellenségképeit. Husz tragikus végzetéért egyszerre tették felelőssé a katolikus egyházat, valamint a cseh nép minden külső és belső ellenségét: „*Újból fellépett az áruló úri egység, amelyet a zsinat pénzért nyert meg szövetségesnek a táborigak és árvák elleni harcra. [...] A huszita nemesség és a gazdag polgárság árulása következtében a táborigak és az árvák egyedül maradtak.*”³⁶ Ennek keretében Husz történetét arra is fel tudták használni, hogy elültessék az olvasóban a csehszlovakizmus magvait: „*a forradalmi huszita mozgalom olyan közel hozta a cseheket és szlovákokat egymáshoz, amilyen közel még soha nem voltak.*”³⁷

A lutheri reformáció kapcsán ugyanakkor minőségi elmozdulást tapasztalhatunk a propaganda kárára, ugyanis a vonatkozó tananyagban az 50-es évekkel ellentétben már vallástörténeti

²⁹ Sosík 1962. 82.

³⁰ Sosík 1962. 98.

³¹ Sosík 1962. 98.

³² Sosík 1962. 99.

³³ Sosík 1962. 102.

³⁴ Sosík 1962. 104.

³⁵ Sosík 1962. 109.

³⁶ Sosík 1962. 127.

³⁷ Sosík 1962. 132.

értelmezéssel is találkozunk. Ezzel együtt a lutheri mozgalom értékelése a korábbiakkal megegyezik, hiszen „*a német hűbérurak örömmel fogadták fellépését az egyház ellen, mert meg akarták szerezni a nagy terjedelmű egyházi birtokokat.*”³⁸ A tankönyv szerzői gondosan ügyeltek rá, hogy Luther alakja semmi esetre se mutasson folytonosságot a Husz esetében felépített karakterrel. Míg értelmezésükben Husz az egyszerű nép és a vagyoni egyenlőség oldalán állt, vállalva a nyílt konfliktust, addig Luther fellépett a „népi” mozgalom ellen, s „*felszólította az urakat, hogy a parasztság forradalmi mozgalmát fojtsák vérbe. Ezzel Luther bebizonyította, hogy az úri érdekek védelmezője és a jobbágy nép nyomora számára idegen.*”³⁹ Elmondható tehát, hogy „*reformációból elsősorban a nemességnek volt haszna,*”⁴⁰ a nép inkább csak megszenvedte a vallási ürügyek alatt folytatott háborúkat.

Annak ellenére, hogy a reformációt negatív kontextusban tárgyalták, annak ideológiai ellenpólusát úgyszintén hasonlóan minősítették. A tankönyvszerzők világosan elítélték a jezsuiták elveit és munkamódszereit: „*„A cél szentesíti az eszközt” – tanították a jezsuiták iskoláiban. Ezért tanítványaik később sem riadtak vissza semmilyen rossz cselekedettől.*”⁴¹ A tankönyvi szövegek hosszan tárgyalták az egyházi inkvizíció barbárságait, miközben tagadták, hogy a jezsuita mozgalom bármiféle kulturális értéket alkotott volna. A tankönyvi szöveg ezen a ponton leegyszerűsítő módon összekötötte a jezsuitákat a boszorkányüldözéssel is, olvasói előtt végleg hiteltelenítve őket: „*a jezsuiták terjesztették a csodákban való hitet. [...] Olyan babonás tévhit terjedt el, amely az ártatlan asszonyok megégetésében nyilvánult meg.*”⁴²

Az ellenreformációt követő történelmi korok tananyagainak esetében már csak marginális szerep jutott az egyháznaknak. Ha meg is jelentek időnként, akkor is általában csak a letűnő feudális elithez kötődően. Később a 20. században, különösen a második világháborút követően kerültek említésre, mint a proletárdiktatúra megrögzött, javíthatatlan ellenségei. A tankönyvek világában a rendszer ellenségei ez esetben is összefogtak egymással, mondván „*a volt Hlinka-párt tagjai [...] illegális államellenes csoportokat szerveztek s fegyvereztek fel, amelyeket néhány kiemelkedő egyházi személy is támogatott. A szlovák kolostorok pinchehelyiségeiben a bor mellett most már fegyvereket is raktároztak.*”⁴³ Az egyház így a korábbi hatalomlegitimáló szerepéből az államellenes bomlasztó szerepébe transzformálódott.

Az egyházakkal és vallási felkezetekkel kapcsolatos 60-as évekbeli ellenségképek kapcsán összegzésként megállapíthatjuk, hogy szerepük elsősorban célpontjaik erkölcsi diszkvalifikálásában volt jelentős, tehát lényegileg nem változott az 50-es évekhez viszonyítva.

A NORMALIZÁCIÓ ÉVEI

A normalizáció évtizedeiben az egyháznak, mint pártállami ellenségképnek, csak kis mértékben változott a tankönyvi reprezentációja. Előjelét és működését tekintve a korábbi sablonok éltek

³⁸ Sosík 1962. 157.

³⁹ Sosík 1962. 160.

⁴⁰ Sosík 1962. 160.

⁴¹ Sosík 1962. 196.

⁴² Sosík 1962. 197.

⁴³ BARTOŠEK 1967. 158.

tovább, alkalmazásának gyakorisága azonban jelentősen csökkent. A vallások őskori és ókori világi hatalmakat legitimáló szerepét már nem erőltették, a fókuszban kizárólag a keresztény vallás és egyház állt. Ennek kapcsán a szerzők leszögezték, hogy „*a kereszténység kezdetben az elnyomottak és leigázottak hitvallása volt.*”⁴⁴ A kora keresztények nehéz helyzetét és a keresztényüldözéseket is bemutatták, majd azt is, ahogy a vallás az egész birodalomban egyre népszerűbbé vált. Konstantin császár döntése kapcsán aztán „*a kereszténység megszűnt a szegények és elnyomottak vallása lenni, és ezért államvallássá nyilvánította.*”⁴⁵ A tankönyvek lapjain a már korábban megismert narratíva fogad minket: „*az egyház ui. azt tanította, hogy a földesúr kizsákmányolásával szembeni minden ellenszegülés isten elleni cselekedet, halálos bűn.*”⁴⁶ A világi hatalmat és kizsákmányolását erkölcsileg legitimáló szerep része a teljes erkölcsi diszkvalifikáció is: „*Ilyen irányú szolgálataiért az egyház bőkezű földadományokban részesült a nemességétől,*”⁴⁷ így pedig „*elvesztette a tekintélyét, mert eltávolodott az eredeti keresztény tanításoktól.*”⁴⁸

Mielőtt még elgondolkozhatnánk azon, hogy mi célja is volt mindezzel a tankönyvszerzőknek, egy 1980-ban kiadott módszertani kézikönyv nem hagy minket kétségek között: „*a korai hűbéri társadalom keresztény vallása lényegének és szerepének a tudományos magyarázatával az 5. osztályban jelentősen hozzájárulunk a tudományos-ateista neveléshez.*”⁴⁹ Az egyházzal kapcsolatos ellenségkép kialakítása tehát bevallottan a világnézeti nevelés pedagógiai eszközeként működött.

De hogy valami pozitív változásról is beszámolhassunk: különösen az 1970-es években akad néhány példa a vizsgált ellenségkép leépülésére. A szerzetesi kultúra kialakulása kapcsán olvashatjuk, hogy a „*kolostorokban csakhamar tevékeny alkotó életmód fejlődött ki.*”⁵⁰ Az idézett tankönyv hosszan sorolta a – társadalmilag is hasznos – foglalkozásokat, melyeket a szerzetesek folytattak a kolostorokban. A huszitizmus felvezetése kapcsán is olvashatunk néhány érdekességet: „*hivatásuknak élő és a krisztusi tanításokért lelkesedő papok köréből többen élesen felléptek a harácsoló egyházi és világi főurak ellen.*”⁵¹ Mindkét idézet jelzésértékű, mert már a ún. homogenizáció fázisában megakasztotta az ellenségkép magasabb szintre fejlődését: a szerzők azt érzékeltették, hogy az egyház nem egységesen gonosz, hanem voltak benne hasznos elemek is. A normalizáció éveiben tehát mind inkább funkciójukat és jelentőségüket veszítették az egyházi ellenségképek, gyakoriságuk meredek csökkenése pedig ennek pontos mérőfoka.

ÖSSZEGZÉS

Az egyházak szocializmus kori tankönyvi ábrázolásai eggyé váltak a hozzájuk kapcsolt ellenségképekkel: a munkásságnak egy korokon és társadalmakon, földrajzi korlátokon átívelő örök ellenségként jelentek meg. Egyszerre kapcsoltak hozzájuk kizsákmányolást legitimáló

⁴⁴ MICHOVSKÝ 1977. 210.

⁴⁵ MICHOVSKÝ 1977. 213.

⁴⁶ KLOC 1971. 24.

⁴⁷ KLOC 1971. 70.

⁴⁸ JÍLEK 1981. 130.

⁴⁹ BALCAR 1980. 10.

⁵⁰ KLOC 1971. 97.

⁵¹ KLOC 1971. 148.

funkciókat, s vádolták őket magukat is az elesettek kizsákmányolásával. Gyakori motívum volt az egyházi szereplők gyarlóságainak kiemelése (pl. lustaság, erkölcstelenség), melyeket aztán általánosító jelleggel terjesztettek ki az egész egyházszerkezetre. A szocializmus korának tankönyveiben mindazonáltal nem volt egységes ez a reprezentáció. Az 1950-es évek, sztálinista és szovjet behatású tankönyvei elsősorban a kizsákmányoló jelleget hangsúlyozták. Az 1960-as években született, cseh-szlovák szerzőgárdák által írt tankönyvek már nagyobb terjedelemben foglalkoztak Husz Jánossal, ill. igyekeztek legitimálni a hazai kolostorok felszámolását. Végül a normalizáció évtizedeiben mind inkább kifulladás az egyházi ellenségkép, történetsszervező jelentőségét fokozatosan elveszítve a mind inkább erősödő nemzeti narratívák mellett.

IRODALOMJEGYZÉK

STOJKA, O. – VANEK, P. (1954): *Történelem a magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 6. évfolyama számára*. 1. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

SOSIK, A. – STRAČÁR, E. – KOPÁČ, J. – KROPILÁK, M. (1954): *Újkor és legújabb kor története. A csehszlovákiai magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 8. évfolyama számára*. 3. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

POLIŠENSKÝ, J. – PRAVDOVÁ, M. – VARCL, J. – ZÁSTEROVÁ, B. (1954): *Történelem. A rabszolgatartó társadalmi rendtől – az újkor kezdetéig a csehszlovákiai magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 9. évfolyama számára*. 1. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

DEKAN, J. – MACEK, J. – HUSA, V. – HUSOVÁ, M. – KLIMA, A. – DOLEŽAL, J. – KRÁL, V. (1957): *A Csehszlovák Köztársaság története. A csehszlovákiai magyar tannyelvű, általános műveltséget nyújtó iskolák 9. évfolyama számára*. 3. javított kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

KOVALEVA, S. I. (1959): *Történelem a csehszlovákiai, általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű iskolák 6. évfolyama számára*. 2. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

SOSÍK, A. – VRABEC, V. (1962): *Történelem az alapfokú kilencéves iskolák 7. évfolyama számára*. 1. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

JOZA, J. – BUTVIN, J. – Červinka, F. (1963): *Történelem 8 az alapfokú kilencéves iskolák 8. évfolyama számára*. 1. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

BARTOŠEK, K. – LAŠAN, L. (1967): *Történelem a kilencéves alapiskolák 9. évfolyama számára*. 2. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

KLOC, J. (1971): *Történelem a kilencéves alapiskolák 7. osztálya számára*. 1. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

DULLOVÁ, V. - VALACHOVÁ, A. - BEŇO, L. - DZUGAS, J. - PLEVA, J. (1973): *Történelem 9. Az alapiskolák 9. osztálya számára*. 1. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

BUTVINOVÁ, M – DULLOVÁ, V. – MARIANOVÁ, O. (1976): *Történelem a kilencéves alapiskolák 8. osztálya számára*. 1. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

MICHOVSKÝ, V. (1977): *Történetek a régmúlt időkől. Történelem a 6. évfolyam számára. 2. kiadás.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

KLOC, J. (1977): *Történelem a kilencéves alapiskolák 7. osztálya számára. 2. átdolgozott kiadás.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

BALCAR, L. – ZATKALÍKOVÁ, M. (1980): *Módszertani kézikönyv az alapiskola 5. osztályának történelemtankönyvéhez. 1. kiadás.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

JÍLEK, T. – ORSÁGOVÁ, M. – SKLADANÝ, M. (1980): *Történelem az alapiskolák 5. osztálya számára. 1. kiadás.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

JÍLEK, T. – DOHNAL, M. – BUTVINOVÁ, M. (1982): *Történelem 7. Az alapiskolák 7. osztálya számára. I. kötet. 1. kiadás.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

JÍLEK, T. – DOHNAL, M. – BUTVINOVÁ, M. (1982): *Történelem 7. Az alapiskolák 7. osztálya számára. 2. kötet. 1. kiadás,* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

DOHNAL, M. – DOBIÁŠOVÁ, R. – KÁŇA, O. – ZELENÁK, Š. (1983): *Történelem 8. Az alapiskola 8. osztálya számára. 1. kötet. 1. kiadás,* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

SKLADANÝ, M. – JÍLEK, T. – ORSÁGOVÁ, M. (1988): *Történelem az alapiskola 5. osztálya számára. 1. kiadás.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

SKLADANÝ, M. - JÍLEK, T. - BAĎURDÍK, J. - BUTVINOVÁ, M. (1989): *TÖRTÉNELEM az alapiskola 6. osztálya számára. 2. átdolgozott kiadás.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM:

BENCZE DÁVID (2016): *Csehszlovákiai magyar katolikus lelkészek helyzete és szerepe a jogfosztottság éveiben.* In Ternovác Bálint (szerk.) (2016): *Ingenia Hungarica II.* Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. 115–156.

BESE LÁSZLÓ (2022): Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években. *Történelemtanítás.* LVII. évf. július. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2022/08/bese-laszlo-ellensegkepek-a-csehszlovakiai-magyar-tortenelemtankonyvekben-az-1950-es-evekben-13-02-10/> Hozzáférés: 2022.12.09. 18:01

GYARMATI GYÖRGY – LENGVÁRI ISTVÁN – PÓK ATTILA – VONYÓ József (szerk.) (2013): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Budapest, Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára.

JIREČEK, MIROSLAV (2014): *Vývoj vyučovacích predmetů dějepis v letech 1918–2013.* Brno, Masarykova univerzita.

NEČASOVÁ, DENISA (2020): *Obrazy nepřítelů v Československu 1948 – 1956.* Praha, Lidové noviny.

PÓK ATTILA (2005): *Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon.* In: *Történelmi Szemle* 47. évf., 1-2. sz. 47–67.